محمد جمن ’سرواڻ‘ جوکيو

محبوب علي جوکيي جو سنڌي نثر جي اوسر ۾ حصو

(Mehboob Ali Jokhio's contribution in the development of Sindhi prose)

Abstract

Famous writer and teacher Mehboob Ali Jokhio is known for his education services and in the 70s he contributed to some magazines and newspapers. That includes short stories, essay writing and Sindhi Grammar/linguistics. He had also translated some short stories and dramas. He had a good command over essay writing. Munhja Mazmoon (My Essays) is one of his prominent books. Some of his writings are published in book form. Among which Nahjul Balagha Sach ja Saneeha (Messages of Truth) Wakhar sou Wuhao (A thing of beauty) Ustadan jo adab (Honour of Teachers), Munhja Mazmoon (My Essays) Mehran Sindhi Grammar, Mehran English Grammar, Mehran English Composition, Chho, Chha kair, kenh, (Why, what, who and whom) dilchasp maloomat, (Intresting knowledge) Islmami Malumat and Sindh babut Malumaat.

His essays are also part of some old Sindhi syllabus. However, some of his prose poetry is also unpublished.

Essay writing is one of his prominent genres. His written language is simple and filled with vigorous ideas. Whereas social weaknesses and injustice can be observed in his writings, he also emphasizes on society's betterment and he presented royal characters in a satirical style

In this paper a brief analysis of Mehbub Jokhio's prose work would be highlighted.

تعارف: جهڙيءَ ريت انسانَ جي طبيعت، هلت چلت ۽ ڳالهائڻ جو پنهنجو پنهنجو ڍنگ ٿئي ٿو، اهڙي ئي ريت ادب ۾ سيني لکندڙن جو پڻ پنهنجو پنهنجو ڏانءُ آهي، جنهن کي اسلوب (style) چئجي ٿو. سنڌي ادب جي آبياريءَ واسطي ڪيترن ئي اديبن، عالمن، محققن ۽ شاعرن پنهنجي پنهنجي حصي جو ڪم ڪيو آهي. سِڪي وانگر ادب ۾ پنهنجي ڳالهہ اورڻ جا ٻہ پاسا ٿين ٿا، هڪ نثر ۽ ٻيو نظم.

نظم، بيانَ جي حوالي کان اوائلي نمونو آهي؛ جڏهن تہ نثر ۾ بيانُ گهڻو بعد ۾

ملي ٿو.سنڌي ادب ۾نثر جو اوائلي نمونو جيڪو اسان کي ملي سگهيو آهي، سو آخوند عزيز الله متياريءَ جو قرآن شريف جو سنڌي ترجمو آهي. اهو ترجمو موجوده صورتن ۾ ٻوليءَ جون گهرجون ان حوالي کان پوريون نہ ٿو ڪري جو اهو قرآن شريف جو تحت اللفظ ترجمو آهي. اها ڳالهہ ان حوالي کان ٿي چئجي، تہ هر ٻوليءَ جي جملي جي ساخت پنهنجي پنهنجي ٿئي ٿي. ظاهر آهي تہ عربيءَ جو جملو گهڻو ڪري فعل سان شروع ٿيندو آهي، جڏهن تہ سنڌي جُملو فعل تي ختم ٿئي ٿو. ان کان بعد سنڌي نثر ارتقائي مرحلن مان گذرندو رهيو. تاريخي لحاظ کان سنڌي نثر جي با ضابطہ اوسر انگريزن جي دور کان ٿي. انگريزن جي دور ۾ ڪافي نثر نويسن جا نالا ملن ٿا، جن ۾ مرزا قليچ بيگ جو نالو نمايان نظر اچي ٿو. جنهن سنڌي ٻولي ۽ ادب جي واڌِ واسطي هڪ اداري جيان محنت ۽ خدمت ڪئي. ورهاڱي کان اڳ سنڌي نثر نويسن ۾ مسلمانن سان گڏوگڏ هندو سنڌين جو تمام وڏو ڪردار رهيو. ورهاڱي کان پوءِ هڪ وڏو خال پيدا ٿي پيو. اهڙي خال کي پرڻ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بہ پاڻ ملهايو. ان کان علاوه ڪافي اديبن نثر نويسن پاڻ ڳڻايو جن ۾ جي.ايم سيد، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، ميران محمد شاهہ، شمس الدين بلبل، قاضي فيض محمد، محمد صديق مسافر، راشدي برادران (پير علي محمد شاهہ راشدي، پير حسام الدين شاهہ راشدي) محمد ابراهيم جويو، مولانا غلام محمد گرامي، غلام رباني آگرو، سراج ميمڻ، شيخ اياز، علي احمد بروهي، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر حامد علي خانائي، ڊاڪٽر نجم عباسي، آغا سليم، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، محبوب علي جوکيو وغيره آهن.

محبوب علي جوکيي جي نثر نويسيءَ ۾ سنڌي گرامر، مضمون نگاري، ڪهاڻيون ۽ سنڌي ترجما اچي وڃن ٿا. هي مقالو مختصر طور محبوب علي جوکيي جي نثر نويسيءَ تي مرڪوز رکيو ويو آهي.

نثر جي معنيٰ ۽ مراد: نثر هڪ اهڙي بيان کي چيو ويندو آهي، جنهن ۾ خيالن جو تسلسل تہ هوندو آهي، پر ان جي خيال کي ڦهلاءُ ٿئي ٿو ۽ اهو بيان قافيي، رديف ۽ وزن کان آجو هوندو آهي. هن لفظ جي وضاحت بابت جامع سنڌي لغات ۾ آهي تہ:

> نَثرُ ج نَثرَ: ذ. پکڙيل- کنڊريل- هاريل- هيٺ مٿي ٿيل.گُديہ- مضمون- آکاڻي. علم و ادب جو اهو ڀاڱو، جو صرف نحو جي قانون تي ٻڌل هجي، پر قافيہ ۽ رديف جي قيد کان آجو هجي- نظم جو ضد. (1)

نثر جي حوالي سان 'جامع سنڌي لغات' ۾ سمايل نڪتا:

- خيال جي آڌار تي لفظن جو اهو پڪڙيل ميڙ جيڪو تسلسل جو حامل هجي.
- هڪ اهڙو ڦهليل لفظن جو ميڙ، جيڪو مفهوم جي لحاظ کان صرف و نحو جي قانون تي مبني هجي.
- جُملي يا فقري جي بيهڪ قافيي ۽ رديف کان آجي هجي.

سنڌي ادب ۾ نثر جا ٽي قسم مُسَلّم آهن پر ڪٿي ڪٿي عالمن نثر کي چئن قسمن ۾ ورهايو آهي.

لفظن جي اعتبار کان نثر جا چار قسم آهن:

1. مرجز 2. مقفيٰ 3. مسجع 4. عاري.

عام طور جيڪو نثر ڪم آندو وڃي ٿو، ان کي 'نثر عاري' ڪوٺيو ويندو آهي، جيڪو قافيي يا وزن کان بلڪل آجو ۽ جملن ۾ روان ۽ سهنجو ٿئي ٿو. موجوده حالت ۾، اخبارن، رسالن يا ڪتابن وغيره ۾ هن نثر کي ڪم آندو ويندو آهي.

محبوب علي جوکيي جو نثري صنفن ۾ ڪيل ڪم: ادبي شهپارا ڌار ڌار صنفن جي صورت ۾ وجود وٺن ٿا. معنوي ۽ فني سِٽاءَ جي لحاظ کان انهن جي الڳ الڳ سڃاڻ ٿيندي آهي. هيٺ نثر جي چند انهن صنفن جو ذڪر ڪجي ٿو، جن ۾ محبوب علي جوکيي لکيو آهي. محبوب علي جوکيي جي وابستگي درس و تدريس سان رهي ۽ 70 جي ڏهاڪي ۾ چند رسالن ۽ اخبارن ۾ لکندو رهيو. جنهن ۾ ڪهاڻي، مضمون نگاري، گرامر وغيره اچي وڃن ٿا. چند ڪهاڻيون ۽ ڊراما بہ ترجمو ڪيائين. ڪيس مضمون نگاريءَ تي ملڪو رهيو، جنهن ۾ سندس ڪتاب 'منهنجا مضمون' اهم آهي. سندس چند تصنيفون، ڪتابي صورت ۾ پڻ شايع ٿيل آهن، جن ۾ 'نهج البلاغہ' (امام حسين ع ڏانهن وصيت نامو)، 'سچ جا سنيها'، 'وکر سو وهاءِ'، 'مثالي شاگرد'، 'استادن جو ادب'، 'منهنجا مضمون'، 'مهراڻ سنڌي گرامر'، 'مهراڻ انگلش گرامر'، 'مهراڻ انگلش ڪمپوزيشن'، 'چو، چا، ڪير ۽ ڪنهن'، 'دلچسپ معلومات'، 'اسلامي معلومات'، 'سنڌ بابت معلومات'. ان کان علاوه ٻاراڻي ادب ۾ 'انڌن جو ديس'، 'سفيد باندر'، 'گڏهہ ۽ موسيقي'، 'پيار جو ڪرشمو'، 'گل جي گفتار' ۽ 'دوستيءَ جي هام' قابل ذڪر آهن. ان کان علاوه اڻ ڇپيل مواد ۾ 'سي آيتون آهين' (نهج البلاغہ مان خطبا) ۽ 'حضرت ابوذر غِفاري' شامل آهن.اڳوڻن درسي ڪتابن ۾ پڻ سندس مضمون، سبق جي صورت ۾ آيل آهن. ان کان علاوه سندس چند نثري نظم پڻ اڻ ڇپيل صورت ۾ موجود آهن.

هتي سندس نثري لکڻين مان ٻن صنفن جو مختصر جائزو ڏجي ٿو:

دنيا جي اڪثر زبانن جي ادب جو آغاز جيڪڏهن نظم سان ٿيو آهي تہ وري انهن جي نثر جو آغاز اڪثر ڪهاڻيءَ سان ٿيو آهي. هر ٻوليءَ ۾ آکاڻيءَ جو آغاز ڏند ڪٿائن سان ٿيو آهي، جن ۾ جنن، پرين، ڀوتن ۽ راجائن مهاراجائن جا قصا اچي وڃن ٿا. زباني قصن اڳتي هلي لکت جو روپ ورتو، جنهن کي ڪهاڻي چيو وڃي ٿو. ڪهاڻيءَ ۾ واقعو، ڪردار، ماحول ۽ وقت فرضي هجن ٿا، پر انهن ۾ موجود فلسفو حقيقت جي عڪاسي ڪري ٿو. ڪهاڻيءَ بابت جامع سنڌي لغات ۾ ڄاڻايل آهي تہ:

> ڪهاڻي ج ڪهاڻيون: ث. (سن. ڪَٿَنِڪا > پرا. ڪِهاڻِئا= آکاڻِي. سن. ڪٿ= ڪٿا) هڪ وڏو من گهڙت قصو- حڪايت- ڳالهہ- آکاڻي- ذڪر- رجوعات- قصو- ڪٿا- وارتا- داستان- پٽاڙ- بيان- افسانو- تذڪرو- شب افسانو- ڳمتَ- ڳماتَ - چوٽي- پهاڪو- مثالُ. (2)

محبوب علي جوکيي ڪجهہ ڪهاڻيون ۽ افسانا بہ لکيا جن ۾ 'موت جو قرض' اهم آهي، جيڪا ٽماهي 'سنڌ' مخزن ۾ شايع ٿي. ڪهاڻيءَ ۾ ڪردارن ۽ واقعن جو موضوعاتي طريقي سان استعمال سهڻي نموني ٿيل آهي. طرزِ تحرير يا جنهن کي اسلوب چئجي سو پڻ ليکڪ جو نرالو ۽ سليس آهي. ڪهاڻي چئجي بہ اها جيڪا انسان تي هڪ گهرو اثر ڇڏي. هن ڪهاڻيءَ ۾ مفلسيءَ ۽ غريبيءَ جو هڪ ڇٽُ چٽيل آهي. جهڙي ريت بيٺي جو سڀ ڪوئي، ڪريي جو ڪوئي ڪونہ. جيڪڏهن ڪو سڃيو هوندو تہ سندس مِٽ بہ ڪانئس پري ٿي ويندا. هن ڪهاڻيءَ ۾ ساهڙ نالي هڪڙو بيمار چوڪر آهي. علاج واسطي دوائون گهربل آهن پر پيسو پائي ڪونہ اٿس. ان سببان ماٺهنس ۽ پٺهنس ٻچي جي صحتيابيءَ واسطي هڙان وڙان ڪوششون ونن ٿا. ڏهہ ڏينهن گذرڻ بعد جڏهن کين ڪو ڪم ڪار ڪونہ ٿو ملي تہ ساهڙ جو پيءُ ساهڙ جي ماءُ کي ساهڙ جي دوا لاءِ منڊي وڪرو ڪرڻ جو چوي ٿو. ساهڙ جي ماءُ پهرين تہ ڪاوڙ ۾ اچي ٿي پر تنهن بعد چوي ٿي تہ ڳهہ ڳنا تہ بعد بہ ٺهي پوندا، ٻچي ڪان منڊي مٺي تہ ڪونہ آهي. ڪجهہ وقت بعد جڏهن وٽن ڪجهہ کپائڻ لاءِ بہ نہ ٿو بچي، تہ آخر لاچار ڪنهن عزيز وٽ ساهڙ جو پيءُ لڙي وڃي ٿو. ساهڙَ جي پيءُ کي ان مائٽ اهڙيون تہ ست سُريون ٻڌايون جو ساهڙ جي پيءُ جو منهن ئي لهي ويو. آخر نيٺ جڏهن پُٽ دوا لاءِ دانهن ڪري ٿو تہ پيءُ ڪنهن خالي شيشيءَ ۾ پاڻي ڳڏائي دوا جو چئي مڙئي آڻت ڏيئي، ڪيس ٻياري ٿو. جڏهن ساهڙ جو دم ڏٺيءَ حوالي ٿئي ٿو، تہ سندس تڏي تي اهوئي

مائٽ اهي ٽي 5 رپيا عذرخواهيءَ ۾ لکرائي ٿو. جيڪي ساهڙ جي پيءُ هن کان دوا واسطي ٿي گهريا. ساهڙ جي پيءُ کي ڪاوڙ ته گهٽي آئي، سوچيائين ته اهي 5 رپيا منهن تي هڻانس، پر ڪيس خيال آيو ته اجان ساهڙ جي دوائن جو قرض رهيل هو!

محبوب علي جوکيي جي تحريرن ۾ ڏسجي ٿو ته 'مضمون نگاري' سندس وڻندڙ ۽ دلچسپ صنف رهي آهي. مضمون نگاري ان کي چئجي جنهن ۾ نثري بيان يا ليکُ وغيره پنهنجي انفرادي سوچ ۽ تجربن جي آڌار تي لکيو وڃي. مضمون نگاريءَ ۾ منظرنگاري ۽ اسلوب جو خاصو عمل دخل رهي ٿو. مقالي ۾ ليکڪ ڪافي ڇنڊ ڇاڻ کان پوءِ پنهنجي تحقيق پيش ڪندو آهي جڏهن ته مضمون ۾ تحقيق جي گهرج نه ٿي رهي. هن صنف ۾ ليکڪ پنهنجي خيالن جي اپٽار اهڙي انداز سان ڪئي آهي، جو پڙهندڙ جو تجسس وڌندو رهي ٿو ۽ هو موضوع بابت وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ آتو رهي ٿو. مضمون نگاريءَ بابت جامع سنڌي لغات ۾ هن ريت ڄاڻايل آهي:

"مَضمونُ- جمَع مضمُونَ: ذ. (ع. ضَمَنَ) مطلب- بيان- عبارت. مقالو. تقرير- وِياکياڻ- ليکچَرُ. ليکُ- آرٽيڪل- انشا- ايڊيٽوريل. ڳالهه- معنيٰ- مُدعا- هاردُئِي- سارُ- تاتپرُجُ. ڳالهه- سخنُ- وچن- قَولُ. (3)

محبوب علي جوکيي ته انيڪ مضمون لکيا، پر درسي لحاظ کان سندس ڪتاب 'منهنجا مضمون' نهايت اهم آهي. ڪتاب جي 'پيش لفظ' ۾ هو لکي ٿو ته: "مضمون نويسي هڪ ذات به آهي ته فن به. فن هئڻ جي حيثيت ۾، انهيءَ صنف ۾، گهري اڀياس ۽ گهڻي لکڻ جي مشق سان، مهارت حاصل ڪري سگهجي ٿي ۽ لکڻ جي انداز ۾ پختگي، رواني، رنگيني ۽ رعنائي پيدا ڪري سگهجي ٿي." (4)

مضمون نويسيءَ جي متعلق جيڪي خاص ڳالهيون يا هدايتون ذهن ۾ رکڻيون پون ٿيون، انهن جو پڻ ذڪر هن ڪتاب جي 'پيش لفظ' ۾ ڏنو اٿائين. مضمون نگاريءَ واسطي مصنف 8 هدايتون ڏنيون آهن. ڪتاب ڊيمي سائيز ۾ 51 مضمونن، 109 صفحن تي مشتمل آهي. مضمونن اندر نهايت ئي سليس ۽ سهڻي ٻوليءَ جي استعمال سان گڏ اندازِ بيان نرالو استعمال ٿيل آهي. مضمونن اندر بيهڪ جي نشانين تي خاصو ڌيان ڏنل ڏسجي ٿو، البت پروفَ جو چڪون سي ڪٿي ڪٿي ضرور آهن. مضمون سادا پر فڪري گهرائيءَ سان ڀرپور آهن. مضمونن اندر عنوان سان نباهه به ترتيب وار ٿيل آهي.

محبوب علي جوکيي جي مضمون نگاريءَ جو اهڙو ته وڻندڙ اسلوب رهيو آهي جو محمد ابراهيم جويي صاحب پنهنجي مرتب ٿيل ڪتاب 'مٺ مٺ موتين جي' ۾

سندس بہ مضمون شامل ڪيا آهن. هتي هڪ مضمون 'سفارش' ۽ ڪهاڻي 'موت جو قرض' مان نموني طور ٽڪرا پيش ڪجن ٿا:

'سفارش' (مضمون): "سفارش ڪرڻ جا بہ ڪي طريقا آهن، جن مان هڪ طريقو تہ اهو آهي جو سفارش ڪندڙ ڪنهن جي سفارش صرف هن ڪري ڪندو آهي، جو اهو سفارشي ڪيس پنهنجو هوندو آهي. مطلب آهي تہ سفارش ڪندڙ اقربا پروريءَ، پاسخاطريءَ يا دوست نوازيءَ جي جذبن تحت ڪنهن جي سفارش ڪندو آهي. سفارش ڪندڙ اهو خيال نہ رکندو آهي تہ هي سفارشي ڪو انهيءَ ڪم يا جڳهہ لاءِ اهل بہ آهي يا نہ، يا هو ڪو انهيءَ ڪم يا فرض کي خوش اسلوبيءَ سان نباهي نہ سگهندو يا نہ. لائق هجي يا نالائق، اهل هجي يا نااهل، موزون هجي يا غير موزون، بهرحال هن جو ڪم ٿيڻ گهرجي. سفارش ڪندڙ جون اکيون انهيءَ جي نتيجي کان پوريل يا ٻوٽيل هونديون آهن.

اصل حقيقت اها هوندي آهي تہ انهيءَ سفارش ڪرڻ ۾، سفارش ڪندڙ جو پنهنجو بہ ڪو نہ ڪو مفاد هوندو آهي، جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هو ننهن چوٽيءَ جو زور لڳائيندو آهي ۽ انهيءَ مهم کي ڪامياب بنائي وٺندو آهي. ڪڏهن تہ وري صرف ميار لاهڻ خاطر بہ سفارش ڪئي ويندي آهي. بهرحال انهيءَ سفارش جي زوردار يا وزندار هئڻ جو مدار سفارش ڪندڙ جي پنهنجي شخصي مفاد تي ٿي هوندو آهي.

اهڙي قسم جي سفارش ڪري، نا اهل ۽ غير موزون شخص اهڙين جاين يا منزلن تي پهچيو وڃن، جن جا هو اهل يا لائق نہ هوندا آهن ۽ اڳتي هلي هاڃيڪار ثابت ٿيندا آهن. نہ رڳو ايترو، پر موزون ۽ لائق ماڻهن جا حق غصب ٿيو وڃن ۽ اهي ويچارا ڏڪجي پوئتي رهجيو وڃن، جنهن ۾ شخصي نقصان سان گڏ قومي نقصان بہ آهي." ... (5)

ڪهاڻي: **'موت جو قرض':** ساهڙ بسترو ورتو تہ جڻڪ ماءُ پاڻ بيمار ٿي پئي. مٿي تي مامتا جي پيار ڀريا هٿ گهمائڻ، هر گهڙيءَ ڳڻائتڙيون پائڻ ۽ هر ويل پڇڻ تہ:

"پٽ ڇا ٿو محسوس ڪرين؟"
"بخار جهڪو اٿئي؟
"مٿي ۾ سور تہ ڪونہ اٿئي؟"
لڱن ۾ پيڙا تہ ڪونہ اٿئي؟
ڪجهہ کائيندين؟ ڇا رڌي ڏيانءِ؟"

اهڙي وقت جيڪڏهن ساهڙ تاري لاهڻ لاءِ چوي ها تہ پوءِ بہ ماءُ وس ڪري ها

۽ پنهنجي جان بہ جوکي ۾ وجهي ها، حالانڪ ائين بہ سمجهي ها تہ اهو تہ ناممڪن ڪم آهي.

هڪ ڏينهن مون چيو هو، ”ساهڙ جي ماءُ، ڏهہ ڏينهن ٿي ويا آهن، ڪم ڪار ڪونہ ٿو لڳي، يارن دوستن، مٽن مائٽن وٽان قرض جا ڪنا ڪٽي چڪا آهيون. هاڻ تہ واهہ بہ ڪونهي. منهنجي مرضي آهي تہ اها منڊي وڪٽي، في الحال تہ مهل ڪڍجي، پوءِ مولا مالڪ آهي. اهي شيون ٿي پونديون. پنهنجي گهرئون ترئون شيءِ ٿي پوي تہ اهڙي ڀي ڳالهہ آهي ئي ڪانہ.“

منهنجو ايترو چوڻ ۽ اچي بگڙي، ”توکي ڪو خيال ئي ڪونہ ٿو پوي، ڳهہ سؤلا ٿهندا آهن ڇا، وڪٽي ڪائڻ تہ سؤلو آهي، پر وري ناهڻ ڏکيو آهي. انهيءَ منڊيءَ جو نالو نہ وٺ. اها ساهڙ جي زال جي آهي.“

انهيءَ ساڳي عورت، ساهڙ جي بيمار ٿيڻ تي، اها منڊي ڪٽي منهنجي تريءَ تي رکي. چيائين ”ساهڙ جا پيءُ، هيءَ منڊي ٻچي ڪان وڏيڪ تہ ڪانہ آهي. کڻ ۽ وڃي وڪڻ. جلدي ٻچي لاءِ دوا درمل جو بندوبست ڪر. اِهي منڊيون ٿي پونديون.“ ... (6)

نتيجو:

محبوب علي جوکيو سنڌي نثر جو مشهور اديب رهيو آهي. هو بنيادي طور درس تدريس سان وابستہ رهيو. سندس تصنيفن ۾ ’مضمون نگاري‘ نهايت اهم صنف رهي آهي، ان کان علاوه هن ڪهاڻيون ۽ نثري نظم پڻ لکيا. درسي ڪتابن ۾ پڻ سندس مضمون آيل آهن. سنڌي توڙي انگريزي گرامر تي پڻ ڪتاب لکيل آهن. سنڌي ٻاراڻي ادب ۾ بہ لکيو اٿس.سندس لکڻ واري ٻوليءَ ۾ سلاست ۽ مربوط خيالن جي رواني آهي.

حوالا

1. بلوچ ، نبي بخش، ڊاڪٽر. جامع سنڌي لغات. سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو. 1988ع. ص: 2793
2. ساڳيو. ص: 2176
3. ساڳيو. ص: 2663
4. جوکيو، محبوب علي، منهنجا مضمون. سنڌي ساهت گهر محرابپور. 1980ع. ص: 03
5. جوکيو، محبوب علي. سفارش، ’مٺ مٺ موتين جي‘ مرتب: محمد ابراهيم جويو. نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد. 1992ع. ص:156_ 157.
6. جوکيو، محبوب علي، موت جو قرض، سنڌ (ميگزين). سنڌ اسٽڊي سينٽر حيدرآباد. بهار 1983ع. ص: 226_ 227.